

С. А. Жук

Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна, Брэст, Беларусь

ОРГАНИЗАЦИЯ НАВУЧАННЯ ДАСЛЕДЧЫКАЎ У ГАЛІНЕ БІЯЛАГІЧНЫХ НАВУК У АН БССР (ДРУГАЯ ПАЛОВА 1940-х – СЯРЭДЗІНА 1950-х гг.)

Анотацыя. У артыкуле разглядаюцца пытанні арганізацыі падрыхтоўкі навуковых кадраў па біялагічных навуках у АН БССР у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе. Паказаны асноўныя дасягненні айчынай навукі ў распрацоўцы гэтай праблемы. Праналізаваны планы і арганізацыйнае развіццё даследчых устаноў біялагічнага профілю. Паказана роля дырэктывных органаў кіравання на аднаўленне і развіццё Інстытута біялогіі. Рэканструявана эвалюцыя накірункаў падрыхтоўкі даследчыкаў і зроблена ацэнка яе эфектыўнасці сістэмы навучання маладых навукоўцаў.

Ключавыя словы: гісторыя навукі, прыродазнаўчыя навукі, Акадэмія навук, арганізацыя навукі, падрыхтоўка навуковых кадраў, заалогія, батаніка, дзяржаўнае кіраванне.

Для цытавання. Жук, С. А. Арганізацыя навучання даследчыкаў у галіне біялагічных навук у АН БССР (другая палова 1940-х – сярэдзіна 1950-х гг.) / С. А. Жук // Сельское хозяйство Беларуси сквозь призму научных исследований (XIX – начало XXI в.) : докл. Междунар. науч. конф., Минск, 23 сент. 2021 г. / Нац. акад. наук Беларуси, Белорус. с.-х. б-ка им. И. С. Лупиневича, Ин-т истории ; редкол.: Ю. О. Каракулько (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2021. – С. 172–180.

С. А. Жук

*Брестский государственный университет им. А. С. Пушкина,
Брест, Беларусь*

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ В ОБЛАСТИ БИОЛОГИЧЕСКИХ НАУК В АН БССР (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 1940 – х-СЕРЕДИНА 1950-х гг.)

Аннотацыя. В статье рассматриваются вопросы организации подготовки научных кадров по биологическим наукам в АН БССР в первое послевоенное десятилетие. Показаны основные достижения отечественной науки в разработке этой проблемы. Проанализированы планы и организационное развитие исследовательских учреждений биологического профиля. Показана роль директивных органов управления на восстановление и развитие Института

биологии. Реконструирована эволюция направлений подготовки исследователей и сделана оценка ее эффективности системы обучения молодых ученых.

Ключевые слова: история науки, естественные науки, Академия наук, организация науки, подготовка научных кадров, зоология, ботаника, государственное управление.

Sergej Al. Zhuk

Brest State A. S. Pushkin University, Brest, Belarus

ORGANIZATION OF TRAINING OF RESEARCHERS IN THE FIELD OF BIOLOGICAL SCIENCES AT THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE BSSR (THE SECOND HALF OF THE 1940s – THE MIDDLE OF THE MIDDLE 1950s)

Abstract. The article deals with the organization of training of scientific personnel in biological sciences in the Academy of Sciences of the BSSR in the first post-war decade. The main achievements of Russian science in the development of this problem are shown. The plans and organizational development of biological research institutions are analyzed. The role of decision-making management bodies for the restoration and development of the Institute of Biology is shown. The evolution of the directions of researchers' training is reconstructed and the evaluation of its effectiveness of the system of training young scientists is made.

Keywords: history of science, natural science, Academy of Sciences, organization of science, training of scientific personnel, zoology, botany, public administration.

For citation. Zhuk S. A. Organization of training of researchers in the field of biological sciences at the Academy of Sciences of the BSSR (the second half of the 1940s-the middle 1950s). Agriculture of Belarus through the prism of scientific research (XIX – early XXI century): proceedings of the International scientific conference, Minsk, September 23, 2021. Minsk, 2021, pp. 172–180 (in Belarusian).

Аднаўленне і развіццё АН БССР у пасляваенны час дэтэрмінавала актывізацыю НДР у галіне прыродазнаўчых і дакладных дысцыплін. Ужо падчас вяртання ў Мінск перад ёй паўсталі пытанні па развіццю прыярытэтных напрамкаў савецкай навукі, сярод якіх была і біялогія. Для павышэння якасці даследчай работы патрабавалася ў кароткія тэрміны ўзмацніць кадравую складовую даследчых устаноў за кошт запрашэння

спецыялістаў, а таксама арганізаваць эфектыўную сістэму падрыхтоўкі кадраў.

Перш за ўсё, заўважу, што ў межах артыкула разглядаецца развіццё сістэмы падрыхтоўкі навуковых кадраў у даследчых установах біялагічнага профілю. Аднак у першыя пасляваенныя гады навучанне, напрыклад, спецыялістаў па генетыцы арганізавана ў Інстытуце сацыялістычнай сельскай гаспадаркі. У 1930-ыя гг. у структуры Акадэміі існаваў Інстытут біялагічных навук і Батанічны сад. Для паўторнага адкрыцця профільных акадэмічных устаноў былі патрэбны не толькі кадры, але і значныя матэрыяльна-тэхнічная і лабараторная база. Напрыклад, у Батанічным садзе падчас вызвалення Мінска спалены вегетацыйны павільён, пацярпелі калекцыі адкрытага грунту і аранжарэй [1, арк. 21]. Ужо ў пачатку 1945 г. на пасяджэнні Прэзідыуму АН БССР разглядаліся пытанні па паскарэнню разгортвання НДР у ім і стварэнню арганізацыйнай структуры (аддзелы флоры, геабатанікі, фізіялогіі раслін, сыравінных рэсурсаў, памалогіі, дэндралогіі, дэкаратаўнага садоўніцтва) [1, арк. 24]. Кадравы патэнцыял Батанічнага сада складаўся з эвакуяваных, а таксама супрацоўнікаў, якія працавалі ў ім падчас акупацыі (член-карэспандэнт М. П. Тамін, навуковыя супрацоўнікі П. Ф. Лысаконь, І. М. Сяржанін і І. В. Маркаў) [2, арк. 54].

3 1944 г. мелі месца спробы аднаўлення акадэмічнай аспірантуры, у выніку якіх першы пасляваенны набор праведзены ў 1945 г. Батанічны сад стаў базай для падрыхтоўкі даследчыкаў па лесазнаўству, батаніцы і заалогіі [3]. Ужо ў 1945–1946 г. у Інстытут сацыялістычнай сельскай гаспадаркі прынята 3 чалавекі па спецыяльнасці “Генетыка і селекцыя”, навуковым кіраўніком каторых прызначаны А. Р. Жэбрак [4]. Аднак пасля звальнення і “суду гонару” над Антона Раманавіча падрыхтоўка даследчыкаў па гэтым профілю на некаторы час перапынілася.

У снежні 1947 г. шляхам рэарганізацыі Батанічнага сада ствараецца Інстытут біялогіі, у склад якога ўвайшлі аддзелы эксперыментальнай эвалюцыі, заалогіі, фізіялогіі раслін і непасрэдна Батанічны сад [5, арк. 233]. Адпаведна і падрыхтоўка

аспірантаў пераводзілася ў зноў арганізаваную НДУ. На этапе яе станаўлення ў Аддзяленні і Прэзідыуме адбываліся шматлікія дыскусіі аб профілі і напрамках дзейнасці. Так, напрыклад, у дакументах справаводства Акадэміі 1947–1949 гг. установа сістэматычна называецца Інстытутам батанікі.

У 1948 г. пасля прызначэння Прэзідэнтам М. І. Грашчанкава распрацоўваецца праект развіцця інстытуцыянальнай асновы, які часткова падтрымліваецца сакратаром ЦК М. І. Гусаравым [6, арк. 293–295]. Згодна “Праекту Грашчанкава” у 1948 г. планавалася раздзяліць Інстытут біялогіі на Інстытут батанікі і сектар заалогіі, які б непасрэдна падпарадкоўваўся Прэзідыуму, а ў 1950 г. з Інстытута батанікі павінен быў выведзены Інстытут эксперыментальнай біялогіі, а сектар заалогіі трансфармаваны ў Інстытут [7, арк. 37, 38]. Аднак гэты план не рэалізаваўся падчас прэзідэнцтва Мікалая Іванавіча, на што паўплываў запаволены рост навуковых кадраў і матэрыяльна-тэхнічнай базы. Не меншае значэнне мела і даволі жорсткая пазіцыя сакратара ЦК М. С. Патолічава, згодна якой пытанне аб арганізацыі НДІ ў структуры Акадэміі навук магло ставіцца толькі пасля станоўчых вынікаў у навуковых праектах.

Развіццё даследчых работ па біялагічных навуках паскараецца у пачатку 1950-х гг., асабліва пасля прызначэння Прэзідэнтам В. Ф. Купрэвіча. Ужо згодна пастанова ЦК КП(б)Б (май 1952 г.) “Аб стане работы у Інстытуце біялогіі АН БССР” са складу даследчай установы прапаноўвалася вывесці Батанічны сад [8, арк. 33–35]. Аднак гэта рашэнне не было рэалізавана. У 1953 г. праверку дзейнасці Акадэміі навук ажыццяўляла “камісія В. П. Нікіціна”. Згодна яе вынікам прапаноўвалася раздзяліць Інстытут біялогіі на Інстытуты батанікі і заалогіі [9].

У 1954 г. на падставе праекта Прэзідыума АН БССР і запіскі начальніка аддзела навукі і ВНУ К. П. Буслава ЦК КПБ прыняло пастанову аб рэарганізацыі Інстытута біялогіі ў Інстытут батанікі шляхам вывядзення сектара фауны, які станавіўся самастойным аддзелам пры Прэзідыуме. Аднак і гэтае рашэнне не было

рэалізавана [10, арк. 11]. Толькі ў 1958 г. арганізоўваецца аддзел заалогіі і паразіталогіі пры Прэзідыуме.

У сярэдзіне 1950-х гг. акадэмічнае кіраўніцтва сістэматычна праводзіла работу па стварэнню новых даследчых устаноў біялагічнага профілю. Вынікі гэтай працы пачалі праяўляцца толькі ў канцы 1950-х – пачатку 1960-х гг. пасля стварэння самастойнай лабараторыі біяфізікі і ізатопаў, аддзела фізіялогіі і сістэматыкі ніжэйшых раслін, генетыкі і цыталогіі. Такім чынам, ужо з 1950-х гг. прасочваецца тэндэнцыя мадэрнізацыі навуковай работы ў галіне біялагічных навук, перш за ўсё, шляхам інстытуцыяналізацыі новых накірункаў.

Зразумела, што аднаўленне і развіццё акадэмічнай біялагічнай навукі ў БССР патрабавала пільнай увагі да фарміравання сістэмы падрыхтоўкі навуковых кадраў. Як адзначалася вышэй, працэсы адраджэння аспірантуры і НДУ біялагічнага профілю адбываліся фактычна паралельна. Адной з асаблівасцяў савецкай мадэлі падрыхтоўкі даследчыкаў з’яўляецца яе планавы характар.

Асаблівасцю планавання прыёмаў аспірантаў у другой палове 1940-х гг. з’яўляецца амбіцыйнасць, што тлумачыцца пануючым у той час меркаваннем аб магчымасці надзвычай хуткага аднаўлення кадравага патэнцыялу навукі, каб да 1950 г. не толькі дасягнуць даваенных паказчыкаў, але і пераўзыйсці іх.

Асноўнай формай падрыхтоўкі навукоўцаў у пасляваеннае дзесяцігоддзе з’яўлялася аспірантура, якая існавала ў дзвюх формах: з адрывам ад вытворчасці (з 1945 г.) і без адрыву ад вытворчасці (з 1948 г.). У Інстытуце біялогіі большасць аспірантаў навучалась вопытнай базы, якой не існавала ў іншых навуковых установах. Таксама ўплываў на прыярытэтнае развіццё гэтай формы навучання і падбор аспірантаў, большасць з якіх залічваліся пасля заканчэння ВНУ па рэкамендацыях Вучоных саветаў. Фактычна кіраўніцтва Інстытута біялогіі не магло рэалізоўваць ідэі шэрагу нарматыўных актаў, згодна якім прадугледжвалася прыцягненне ў аспірантуру схільных да навукі людзей, якія мелі вопыт работы па спецыяльнасці. Разам з акадэмічнай аспірантурай функцыянаваў інстытут экстэрнату, які дазваляў навуковым супрацоўнікам здаць

кандыдацкія экзамены. З другой паловы 1940-х гг. пачала атрымліваць распаўсюджванне, хаця і нязначна, практыка прыкамандзіравання аспірантаў да ўстаноў АН СССР. Аднак найбольш шматлікай з’яўлялася менавіта акадэмічная аспірантура.

Падрыхтоўка навукоўцаў арганізавалася ў адпаведнасці з Палажэннямі “Аб аспірантуры” і палітыка-прававымі актамі, сярод якіх трэба вылучыць пастановы ЦК УКП(б) (ліпень 1947 г.) “О подготовке научно-педагогических кадров через аспирантуру”, “О подготовке научно-педагогических и научных кадров через аспирантуру” (май 1948 г.) і “О мерах по улучшению подготовки и аттестации научных и педагогических кадров” (жнівень 1956 г.), пастанову ЦК КП(б) “Аб становішчы і мерах паляпшэння падрыхтоўкі навукова-педагагічных кадраў праз аспірантуру ў Беларускай ССР” (снежань 1951 г.) [11].

Двойчы за пасляваеннае дзесяцігоддзе пытанні развіцця біялагічнай навукі сістэмна разглядалася на рэспубліканскім узроўні. Першы раз пасля жнівеньскай сесіі УАСГНІЛ у верасні 1948 г. Бюро ЦК КПБ прыняло рашэнні па “укараненні мічурынскай аграбіялогіі ў БССР”. Сярод прынятых пастановаў было і рашэнне аб неабходнасці актывізацыі падрыхтоўкі навукоўцаў па прыродазнаўчым навукам [12, арк. 491]: дазвалялася прыняць у аспірантуру па-за межамі плана 15 чалавек [13, арк. 8].

У красавіку 1952 г. пытанні развіцця Інстытута біялогіі разглядаліся на пасяджэнні Бюро ЦК, якое прыйшло да высновы пра недавальняючы ўзровень работы даследчай установы [13, арк. 7]. Асабліва ўвага звярталася на парушэнне прынцыпаў кадравай палітыкі [13, арк. 17]. У дакладной запісцы, падрыхтаванай у аддзеле навукі і ВНУ, актуалізавалася пытанне падрыхтоўкі навуковых кадраў. Яе аўтары лічылі, што гэты накірунак работы з’яўляўся адным з найбольш праблемных у Інстытуце. Таксама эфектыўнасць гэтага накірунку работы актуалізавалася сакратаром ЦК М. С. Патолічавым, які не толькі акцэнтаваў яго важнасць, але і паставіў пад сумненне якасць навуковага кіраўніцтва, а таксама выказаў меркаванне пра незацікаўленасць вядучых навукоўцаў-біёлагаў і “хуткім росце маладых кадраў” [13, арк. 110].

Па ўстановах біялагічнага профілю, як і па большасці НДІ АН БССР, у пасляваеннае дзесяцігоддзе адзначаецца некалькі хваль росту. Першая адносіцца да сярэдзіны 1940-х гг. і звязана з аднаўленнем арганізацыйнай асновы Акадэміі навук і паўторнай інстытуцыяналізацыяй сістэмы падрыхтоўкі кадраў. Другая (першая палова 1950-х гг.) – са стварэннямі ўмоў для фарсіраванай падрыхтоўкі навукоўцаў, у тым ліку ў галіне прыродазнаўчых навук. Заўважу, што у сярэдзіне 1940-х – сярэдзіне 1950-х гг. перманентна існавала праблема падбора кандыдатур аспірантаў. Дзейная мадэль прэскрэптыўна артыкулявала прыём у аспірантуру спецыялістаў, якія мелі вопыт практычнай работы. Зразумела, што ў пасляваеннай БССР знайсці такіх людзей, здольных да навукі, было даволі складана. Сітуацыя пачала паляпшацца ў другой палове 1940-х гг. пасля першых выпускаў беларускіх ВНУ. Аднак і ў сярэдзіне 1950-х гг. існавалі складанасці з наборамі. Напрыклад, у жніўні 1955 г. Прэзідыум АН БССР звяртаў увагу на незадавальняльны узровень прыёмнай кампаніі ў Інстытуце біялогіі [9, арк. 23–24]. Найбольшыя складанасці былі звязаны з падборам кандыдатур па спецыяльнасцях, якія слаба карэляваліся з накірункамі падрыхтоўкі ў ВНУ рэспублікі.

Увогуле камплектаванне беларускай навукі кваліфікаванымі спецыялістамі стаяла на парадку дзённаму ўвесь перыяд. Асабліва пільная ўвага дырэктыўных інстытутаў кіравання была накіравана на грамадскія навукі, а таксама на перспектыўныя напрамкі даследаванняў, у тым ліку і на біялогію. Пік гэтай увагі адносіцца да другой паловы 1940-х гг. і звязаны з укараненнем нарматыўнай метадалогіі “мічурынскай аграбіялогіі”. Ва ўсіх дысертацыях рэфрэнам гучалі цытаты класікаў савецкай навуковай метадалогіі, вытрымкі з палітыка-праграмных актаў, абавязкова шырока згадваліся работы І. У. Мічурына і Т. Д. Лысенкі. Пасля “пагрому” генетыкі ў БССР у акадэмічных інстытутах разгарнулася кампанія па перагляду планаў НДР: толькі за 1948–1951 гг. былі кардынальна зменены тэмы б аспірантаў [2, арк. 92]. Зразумела, на гэта ўплывалі не толькі

палітычныя працэсы, але і змены навуковых кіраўнікоў, трансфармацыі планаў НДР, страта актуальнасць даследавання.

Важнейшай часткай работы маладога навукоўца з’яўляўся вопытна-эксперыментальны этап, падчас якога пацвярджаліся альбо абвяргаліся навуковыя гіпотэзы. Для аспірантаў, якія спецыялізаваліся па розным накірункам батанікі, ён займаў не менш чым адзін вегетацыйны сезон. Яго рэалізацыя прадугледжвала наяўнасць матэрыяльна-тэхнічнай базы: насення, вегетацыйнага павільёну і (альбо) вопытнага поля, угнаенняў. Таму даволі часта біёлагам працягваўся тэрмін навучання на тэрмін да 6 месяцаў.

Агульныя тэндэнцыі абарон дысертацый па біялагічным навукам карэлюецца з працэсамі атэстацыі навуковых кадраў у Акадэміі навук. У другой палове 1940-х гг. колькасць абарон мінімальная, што тлумачыцца складанасцямі з падборам здольных да навукі кадраў у аспірантуру, слабой арганізацыяй навучання ў аспірантуры, цяжкасцямі з падрыхтоўкай і абаронай дысертацый. Зразумела, што такая сітуацыя не адпавядала стратэгічным устаноўкам развіцця беларускай навукі. З пачатку 1950-х гг. адбываецца рост колькасці абарон, што тлумачыцца шэрагам фактараў. Перш за ўсё, пасля пастановы ЦК УКП(б) “О подготовке научно-педагогических и научных кадров через аспирантуру” (май 1948 г.) некалькі трансфармуецца разуменне выніковасці работы аспіранта, што адлюстравана ў Палажэнні “Аб аспірантуры Акадэміі навук Беларускай ССР” (1950 г.). Нарматыўна-прававыя акты акцэнтавалі ўвагу на неабходнасць абароны альбо прадстаўлення дысертацыі падчас навучання ў аспірантуры. Разам з гэтым аспірант не быў абавязаны друкаваць артыкулы па выніках сваёй даследчай работы. Па-другое, з канца 1940-х – пачатку 1950-х гг. пачынаюць функцыянаваць саветы, якая мелі права прымаць дысертацыі. Нягледзячы на тое, што і ў Інстытуце біялогіі існаваў такі савет, пераважная большасць абарон праходзіла ў БДУ. Па-трэцяе, у першай палове 1950-х гг. адбываецца “кампенсаторны рост”, які праявіўся за кошт абарон дысертацый аспірантамі, якія скончылі навучанне ў другой

палове 1940-х гг. Таксама трэба адзначыць паляпшэнне арганізацыі навучання ў аспірантуры, што стварала магчымасці для якаснага атрымання адукацыі. Кандыдацкія дысертацыі аспірантаў Інстытута біялогіі рыхтаваліся пад кіраўніцтвам найбольш кваліфікаваных яго супрацоўнікаў. Найбольш актыўны ўдзельнічалі ў падрыхтоўцы маладых навукоўцаў акадэмікі Ц. М. Годнеў і М. В. Турбін, члены-карэспандэнты М. А. Дарожкін і М. П. Тамін.

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі (ЦНА НАНБ). – Ф. 1. Спр. 502. Арк. 133.
2. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 4п. Воп. 81. Спр. 563. Арк. 113.
3. ЦНА НАНБ. – Ф. 1. Спр. 107. Б/н.
4. ЦНА НАНБ. – Ф. 1. Спр. 127. Б/н.
5. ЦНА НАНБ. – Ф. 1. Спр. 505. Т. 2. Арк. 233.
6. НАРБ. – Ф. 4п. Воп. 47. Спр. 243. Арк. 455.
7. ЦНА НАНБ. – Ф. 1. Спр. 161. Арк. 94.
8. НАРБ. – Ф. 4п. Воп. 81. Спр. 591. Арк. 122.
9. НАРБ. – Ф. 4п. Воп. 73. Спр. 131. Б/н.
10. НАРБ. – Ф. 4п. Воп. 81. Спр. 887. Арк. 246.
11. Высшая школа: основные постановления, приказы и инструкции / под ред. Л. И. Карпова, В. А. Северцева. – М.: Совет. наука, 1957. – 566 с.
12. НАРБ. – Ф. 4п. Воп. 81. Спр. 79. Арк. 491.
13. НАРБ. – Ф. 4п. Воп. 81. Спр. 563. Арк. 113.

References:

1. *Central Scientific Archive of the National Academy of Sciences of Belarus (CSA NAS of Belarus)*. F. 1. Rec. 502. Sh. 133. (in Belarusian).
2. *National Archives of the Republic of Belarus (NARB)*. F. 4p. L. 81. Rec. 563. Sh. 113. (in Belarusian).
3. *Central Scientific Archive of the National Academy of Sciences of Belarus*. F. 1. Rec. 107. N / n. (in Belarusian).
4. *Central Scientific Archive of the National Academy of Sciences of Belarus*. F. 1. Rec. 127. N / n. (in Belarusian).
5. *Central Scientific Archive of the National Academy of Sciences of Belarus*. F. 1. Rec. 505. Vol. 2. Sh. 233. (in Belarusian).
6. *National Archives of the Republic of Belarus*. F. 4p. L. 47. Rec. 243. Sh. 455.
7. *Central Scientific Archive of the National Academy of Sciences of Belarus*. F. 1. Rec. 161. Sh. 94. (in Belarusian).
8. *National Archives of the Republic of Belarus*. F. 4p. L. 81. Rec. 591. Sh. 122. (in Belarusian).
9. *National Archives of the Republic of Belarus*. F. 4p. L. 73. Rec. 131. N / n. (in Belarusian).
10. *National Archives of the Republic of Belarus*. F. 4p. L. 81. Rec. 887. Sh. 246. (in Belarusian).
11. Karpov L. I., Severtsev V. A. (eds.). *Higher school: basic regulations, orders and instructions*. Moscow, Sovetskaya nauka Publ., 1957. 566 p. (in Russian).
12. *National Archives of the Republic of Belarus*. F. 4p. L. 81. Rec. 79. Sh. 491. (in Belarusian).
13. *National Archives of the Republic of Belarus*. F. 4p. L. 81. Rec. 563. Sh. 113. (in Belarusian).

Дата паступлення артыкула 15.07.2021

Received 15.07.2021